

BEVEZETŐ

Az elmondhatatlan leírása – a XX. század negyvenes éveire vonatkozó, újonnan gyűjtött visszaemlékezések alapján	11
Amit a negyvenes években zajló kutatásról tudhatunk	13
A múltat végképp eltörölni?	18
A negyvenes évek vajdasági eseményeinek feltárása a néprajz módszereivel	20
Módszer és technika	21
A feldolgozást segítő vezérfonal	22
Az élettörténetek jellege és azok bemutatásának lehetősége és módszere	25
A 2009 és 2013 között végzett gyűjtés számszerűsített adatai	26
A „békebeli” állapotok és ezek felborulása	28
A megtorlás igazolására tett kísérlet, avagy az áldozat büntudata	29
Bibliográfia	31
A történetek elé kívánczoló előzetes megjegyzések	34

AZ ELMONDHATATLAN LEÍRÁSA – A XX. SZÁZAD
NEGYVENES ÉVEIRE VONATKOZÓ, ÚJONNAN GYŰJTÖTT
VISSZAEMLEKEZÉSEK ALAPJÁN

A vajdasági magyarság XX. századi történelme (egyik) legtraumatikusabb időszakának az 1941 és 1948 közötti időszak tekinthető. Az a hagyományos történelmi/ideológiai felfogás, ami szerint az egyértelműen jó és az egyértelműen rossz közötti leszámolás színtere lett volna többek között a Vajdaság (ezen belül a Bácska) is, nyilvánvalóan és elsősorban a győztes oldaláról megfogalmazott és hangoztatott szemlélet.¹ A hivatalos, „külső” állásponttal szemben elsősorban a traumatikus élmények, az azokra való visszaemlékezések szintjén maradt fenn az időszak másik, „belső” olvasata, melynek értelmezése és nyelvezete több szempontból is legalább annyira problematikus, mint a győztesek által leírt változat, hiszen a visszaemlékezések szubjektív jellegük mellett – és a visszaemlékezések egy részének önigazoló voltánál fogva – egyrészt hajlanak az események tipologizálására és az időszak kapcsán már megerősítést nyert közhelyek „újraelfogadtatására”, amelyek a finomabb megállapításokat lehetetlenné teszik, másrészt olyan, más módszerekkel rejtve maradó összefüggésekre és árnyalásra adnak módot, ami nélkül puszta leírások olvasói lehetnének.

A negyvenes évek eseményeinek vajdasági magyarok részéről történő „saját vagy belső” vizsgálatára tett kísérletek egyik sajátossága, hogy a hivatalos ideológia bipoláris logikáját tették magukévá, és ily módon legalább annyira egyoldalú képet mutat(hattak), mint az évtizedekkel korábbi hivatalos történetírás: az ellentétpár nem tette lehetővé, mi több, a bejáródott kánontól eltérőnek tekintette a hagyományosként elkönyvelt magyar áldozat – kommunista/partizán bűnös ellentétpár pontosabb kifejtését és kutatását, ezzel együtt az újabb kutatásokat kizárólag ezen a szemüvegen keresztül képzelte el a 1944–45-ös megtorlás és az azt követő időszak negatív élményeinek – ártatlanok kivégzése, kínzása, meghurcolása, haláltáborok – pontos vagy lehetőség szerint pontos megörökítésére törekedve. A szemlélet egyoldalúsága ellenére nem hallgatható el, hogy a közösség háború utáni életérzésére súlyos nyomásként nehezedett a győztesek által megkövetelt hallgatás kényszere, illetve a „bűnös nemzet, fasiszta kollaboráns” képzetének módszeres súlykolása, ami sajátos és tipikus módon ugyancsak egy ideológiai szempontból problematikus diktátum következménye. Az ilyen nyomás hatásaira és következményeire vonatkozó kutatások

¹ Miként azt A. Sajti Enikő is megjegyzi: „A győzelem mindent igazoló tételéből kiindulva a politika által szoros pórázon tartott jugoszláv történetírás letagadta, illetve szükséges igazságtételként állította be a fasiszta magyarok és a kollektív bűnösnek nyilvánított fasiszta németek elleni megtorlásokat.” A. Sajti 2010, 11.

eredményei számomra nem ismertek, de ennek ellenére kétségtelen, hogy döntően negatív irányba mozdították a magyar közösség otthonosságérzetét.

Tanulmányomnak nem elsődleges célja azon kutatások, kísérletek, eredmények összefoglalása, melyek a vajdasági magyarság történetének negyvenes éveiben történt, kifejezetten negatív hatásainak leírására vonatkoznak, hiszen ennek összefoglalását már többen elvégezték a saját vizsgálódásaik eredményeit felhasználva,² hanem a megidézett időintervallum néprajzi kutatásait, illetve a recens kutatások eredményeit összegzem.

Az összefoglalást – mint azt korábban már nagy általánosságban megfogalmaztam – kettős hiány generálja: a negyvenes évekre vonatkozó ismereteink hiányosak, a mindennapi életre vonatkozó feljegyzéseink, adataink inkább általánosítások, és csupán elemi elvárásainkat elégíthetik ki, de a korszak tárgyilagos vagy szubjektív szempontú megértését, kutatását és értelmezését már korántsem, másrészt a negyvenes évek tragikus eseményei sem vonatkoztathatóak el attól a környezettől és közegtől, amiben azok történtek. Tudomásul véve és tiszteletben tartva azt a tényt, hogy a visszaemlékezések „személyes valóságot” tárnak elénk, ennek a valóságnak figyelmen kívül hagyása, alábecsülése legalább akkora botorság lenne, mint annak túlbecsülése. Az elmúlt évtizedekben és napjainkban összegyűjtött visszaemlékezésekkel egyenértékű forrásként kell kezelnünk a levéltári iratokban fellelhető tanúvallomásokat is, jóllehet sokan ezt a forrást – a kései visszaemlékezésekkel szemben kétségtelen előnyt élvezve viszonylagos egyidejűsége miatt – elfogultságból más mércével mérik.

Nem csupán a néprajzi kutatások „csodafegyvere” az oral history, a terepen összegyűjthető visszaemlékezések használata elsődleges forrásként, de a néprajzosok körében mindenképpen dobogós hely illeti meg ezt a módszert. Éppen ezért tűnik egyértelműnek, hogy ennek kutatásba emelése mellett éppen a néprajzosok állnak ki leghatározottabban, nyomatékosítva azt a kézzelfogható evidenciát is, hogy a mindennapi élet kutatása a tragikus események körülményeinek feltárása során is megkerülhetetlen, hiszen az esetek többségében az események kiváltó okainak magyarázata, körülményei rejlenek a sokak számára jelentéktelen mondatok mögött.

A másik ok annak felismerése, hogy régió érintett időszakra vonatkozó mindennapi élete sincs megnyugtatóan összefoglalva, jóllehet ezt a hiányosságot a negyvenes-ötvenes évek politikai és társadalmi körülményeinek folyamányaként is megfogalmazhatjuk.

A megoldás egyik módja (látszólag) kézenfekvő: az oral history módszerét nemcsak és kizárólag a megtorlásokra vonatkozó adatok kiegészítéseként használni és csupán akkor élni vele, ha már „minden kötél szakad”, hanem tudatosan vállalni és használni az így alakuló adatbázist és a benne foglalt visszaemlékezéseket azzal, hogy szigorú forráskritikát kell alkalmazni a korábban érintett – öngigazolási és emlékezettségépítészeti – kísérletek okán.

² A legfrissebb helyi kiadású tételeket felsorolva: A. Sajti E. 2010, 11–20.; Forró L. 2010, 45–59.; Pál T. 2010, 23–34.

A továbbiakban röviden áttekintjük azokat a korabeli néprajzi kutatásokat, amelyek az időszak társadalomtörténeti vagy helytörténeti/szociográfiai feltárását jelentették, vagy bővebben értelmezve a vajdasági magyarság (ismert történelmi okokból csak a bácskai magyarságot értve ezalatt) társadalomkutatását tekintették feladatuknak az 1941–1944-es időszakban. A kronológiai, leltárszerű összefoglalás módot ad a kutatások jellege kapcsán levonható következtetések megtételére is.

AMIT A NEGYVENES ÉVEKBEN ZAJLÓ KUTATÁSRÓL TUDHATUNK

A jugoszláviai – egyúttal vajdasági – magyar néprajz kutatástörténetének összefoglalását a XX. század ötvenes éveitől több szerző tekintette feladatának³ minden esetben jótékony homályban hagyva az 1941 és 1944 közötti magyar közigazgatás rövid időszakának néprajzi kutatásait, eredményeit.

Az összefoglalások alapján a következő tanulságok vonhatók le: a két világháború között megszakad a korábbi gyakorlat, ami az amatőr helyi gyűjtők élénk tevékenységét és részben ennek jóvoltából a helyi gyűjtemények viszonylag nagy számát eredményezte. A helyi tudósítások szerzőinek nevét a *Kalangya*,⁴ illetve a *Híd* bizonyos számaiban látjuk viszont, és a folyóiratok szerkesztéspolitikájából és érdeklődéséből fakadó sajátosságok is kitapinthatóak.⁵

³ Bóna J. 1953; Kósa L. 1972; Katona I. 1974, 1983; Égető M. 1975; Gunda B. 1979; Voigt V. 1983; Sulhóf J. 1952; Bori I. 1982, 1993.

⁴ A *Kalangya* első száma 1932. május 1-jén, irodalmi folyóiratként jelenik meg. Három korszakát különböztetjük meg: az első korszak a helyi színek felfedezése (1932–36), a második a dilettantizmus elleni harc (1936–41), a harmadik – háborús – korszak a regionalizmus, a magyarok és szerbek szellemi sorközösségének felvállalása.

⁵ Az 1934-től megjelenő *Híd* az 1938 és 44 közötti időben a Jugoszláv Kommunista Párt magyar nyelvű folyóirata, amely helyenként néprajzi, elsősorban szociográfiai ihletettségű tanulmányokat közöl. Faluleírások Törökkanizsáról, Temerinről, Feketicről (Bácsfeketehegyről), Bajmokról, Moravicáról (Bácskossuthfalva), Szenttamásról, Moholról, Topolyáról, Felsőhegyről, Telecskáról (Bácsgyulafalváról), Magyarcsernyéről és Muzsláról készültek. Bori I. 1993, 305.

A vizsgált időszakról időben és térben is elkülönülnek a Szerémség területéről származó adatok, melyek valójában a Julianus-mozgalom kapcsán rögzített faluleírások. Ezek ugyancsak szociográfiai ihletettségű tanulmányok. Deák Imre 1922–1925. A leírások tulajdonképpen jelentések, amelyek a szerémségi magyarok kiábrándítóan nehéz életkörülményeit tárják elénk. A gépelt jelentések elsősorban az iskolázási, nyelvhasználati problémákkal foglalkoznak. Külön érdekességük, hogy a jelenkori identitásszervező elemek megformálási nehézségeivel azonos gondokkal találkozhatunk nyolcvan évvel korábbi írásokban.

A magyar bevonulást megelőző években a *Kalangya* lapjain már megjelenik a jugoszláviai magyarság birtokviszonyaival – szociográfiai szempontból is használható adatokkal – foglalkozó beszámoló,⁶ amiben az öt évvel később megjelenő könyv vezérfonala fedezhető fel.⁷

Az 1941 és 1944 közti időszakra – de különösen az 1942–43-as évekre – a néprajzi írások számának igen tiszteletet parancsoló számbeli gyarapodása jellemző. A gyarapodáshoz hozzájárultak azok a leírások, amelyek során Bácska magyar,⁸ szerb,⁹ de bunyevác¹⁰ és német¹¹ lakossága telepítéstörténete is tisztességes helyet kap, akárcsak a számbelileg kisebb nemzetiségek történeti statisztikai ismertetője¹² is.

Joggal remélhetnénk, a hagyományosan soknemzetiségű vidék majd vonzza a kutatókat, akik az addig kisebbségben élő nemzetrészeik körében nagy lendülettel pótolják gyűjtőtevékenységük terén bekövetkezett lemaradásukat. A magyar néprajzi kutatások esetében az ilyen tevékenység valóban felerősödött, hiszen a szakmai tevékenység körébe tartozó módszeres kutatások kétségtelenül legmarkánsabb vonulatát a bukovinai székelyek kutatása jelentette:¹³ nemcsak a *Kalangya* oldalain olvasható leírások szép száma tanúskodik erről, de egy módszeres kutatás nyomai is körvonalazódtak, amit a Bácskai Táj- és Népkutató Tábor Munkaközössége¹⁴

⁶ Kerék M. 1941.

⁷ Kerék M. 1946.

⁸ Lévy E. 1942a; Lévy E. 1942b; Muhy J. 1943; Tímár F. 1943.

⁹ Csuka J. 1943.

¹⁰ Vukovich G. 1942.

¹¹ Jurg J. 1942; Lévy E. 1942c; Lévy E. 1942d; Csuka J. 1942a.

¹² Csuka J. 1942b; Bálint S. 1942.

¹³ Berényi J. 1943; Berényi J. 1944; Bodroghy Sz. 1942; Bodroghy Sz. 1943; Németh K. 1944; Ortutay Gy. 1943. Vegyes anyag Nagyfényről (Schérer M. 1943, 179.), ugyaninnen Zaár Mária női viseletet taglaló dolgozatai, vagy Máthé Gyula bukovinai festett és festetlen bútorokat bemutató munkája. Nagyfény (Bácsjózseffelva) esetében meg kell említeni Kerékgyártó Adrienne viseletet kutató, állomásozó gyűjtését is, de a második világháború idején került Groóh János tűzhegyről szóló munkája is az adattárba. Kerékgyártó Adrienne másik gyűjtése kutatótábori naplóként került az adattárba (Bajmok, Nagyfény, Hadikfalva, Istensegíts települések). Ugyanő végezte el és jegyezte le Hadikújfalun településen a vegyes gyűjtést (EA 8176). Kozár Leona ugyancsak Hadikújfalun tevékenykedett (1942). Mangha János pedig Hadikligeten betlehemes játékokat gyűjtött.

¹⁴ Amint azt a *Magyar néprajzi lexikon* vonatkozó szócikke jelzi, a Táj- és Népkutató Központ jogutóda az „1941 őszén a frissen életre hívott Teleki Pál Tudományos Intézet Államtudományi Intézetének Táj- és Népkutató Osztálya lett. A Táj- és Népkutató Intézet, ill. Osztály sorozatos kiszállásokat és kutatótáborokat szervezett fiatal szakemberek és egy-egy hallgatók részvételével. Programjukban az általános szociográfiai érdeklődés mellett a legjelentősebb szerepet a néprajzi gyűjtés kapta, így: Kiskunhalas és környéke, Nagykunság, Garam mente (Újbars), Rábaköz (Rábcakapi), Órség, Sárköz,

végzett, de meg kell említeni az olyan tömegmozgalom jellegű tevékenységet is, mint amilyenről a cserkészek falutörténeti kérdőívei tanúskodnak.

A Bácskai Táj- és Népkutató Tábor Munkaközössége 1942-ben és 1943-ban végzett a Bácskába telepített bukovinai székelyek körében gyűjtést Újvári Béla és Újvári Béláné Kerékgyártó Adrienne vezetésével.

Az 1942-es évben Bácsandrászálláson (ma Bački Sokolac) (Újvári Béla, V. Nagy Dénes, Major Zoltán, Ruszkai András, Harangi László, Lovas László), Hadikújfalun (Ráta–Bajmok)¹⁵ (dr. Fórizs, Karla,¹⁶ Bujdosó,¹⁷ Boruzs, Nagy,¹⁸ Martos,¹⁹ Koncz, Kozár²⁰) Az 1943-as évben Bácsjózseffalván (ma Novi Žednik) (Dóry Ervinke,²¹ Gróh János,²² Máthé Gyula, Nagy ?, Patay, Rhédey Piroska, Schéner Mihály²³ Szinyeyei Ildikó, dr. Újvári Béla, dr. Újvári Béláné Kerékgyártó Adrienne, Zaár, Mária) Istensegítsen (ma Mišićevo) (Gróh János, Dóry Ervinke) folyt kutatás. Ugyancsak

Csermosnya-völgy (Gömör m.), szatmári Bükkalja, Szilágyság (Bogdánd és környéke), Máramaros (Visk), Drávaszög, Beszterce-Naszód megye (Magyarnemegye), Bereg megye (Szernye-mocsár és környéke), Ugocsa megye. A kutatások eredményeiről részben beszámoltak az intézet kiadásában megjelent *A Magyar Táj- és Népkutatás Könyvtára* kötetei. 1945-ben a Táj- és Népkutató Osztály Néptudományi Intézet néven önállósult és a Teleki Intézet utódja, a Kelet-európai Tudományos Intézet tagintézete lett. Az 1949 novemberében bekövetkezett feloszlataásáig a háború utáni nehézségekkel küszködve folytatta tudományos kutatásait. Néprajzi gyűjtéseket kezdeményezett többek között a bukovinai-tolnai székelyek közt és a Börzsöny-hegység falvaiban.” *Magyar néprajzi lexikon V.* 146–147.; Kósa L. 1972.

Az utolsó mondat nem nyújt biztos fogódzót a tekintetben, hogy a bukovinai–tolnai székelyek körében végzett kutatás pontosan hol és mikor zajlott. Miután a Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára őrzője a gyűjtés anyagának, nincs elvi akadálya egy utólagos áttekintés elvégzésének e helyütt.

¹⁵ A táborvezető – Újváriné Kerékgyártó Adrienne – naplóját 1942. július 14-én keletkezte Hadikújfalun (Ráta–Bajmok) (EA-8176).

¹⁶ Karla Irma: *Bőrruhák, bundák stb.* Hadikújfalu, 1942 (EA-8187).

¹⁷ „Átvettem 1 hangjegyfűzet, 1 jegyzetfüzet Bajmok 1942 július 15. Bujdosó Ilona” (EA-8176). Dr. Gárdonyi Zoltánné Bujdosó Ilona: *Kottázott dalok, balladák, gyermekjátékok.* Hadikújfalu–Józseffalva–Hadikörs (Mišićevo), 1942, VII. (EA-8188).

¹⁸ Nagy Margit: *Hímzés, varrás.* Hadikújfalu, 1942 (EA-8185).

¹⁹ Martos Magda: *Varrottások, testíruhák.* 15 lap, 3 akvarell. Hadikújfalu, 1942 (EA-8186).

²⁰ Kozár Leona, Hadikújfalu (Ráta), 1942 (EA-8180).

²¹ Dóry Ervinke: *Végyes viselet és textilgyűjtés.* Bácsjózseffalva–Istensegíts, 1943 (EA-8196).

²² Gróh János: *Bácsjózseffalvi tűzhely összefoglalás.* 3 rajz. Bácsjózseffalva, 1943 (EA-8199).

²³ Schéner Mihály: *Fafaragás, építkezés rajzokkal illusztrált gyűjtés.* Bácsjózseffalva, 1943. augusztus (EA-8197).

a Bácskai Táj- és Népkutató Tábor Munkaközössége tevékenységének eredményeként „családlapok” kerültek az adattárba (528 oldal), amelyek Csantavéren és Hadikújfaluban készültek.²⁴

K. Kovács Péter *Amit a Bácskai Táj- és Népkutató Táborról tudunk* címmel foglalta össze 1967-ben²⁵ az Ethnológiai Adattárban az időben megtalálható, majd később külön jelzetekkel ellátott anyagot. Az összefoglalás két dobozról (Bácsmezei doboz I.; Bácsmezei doboz II.) beszél, amiből az elsőt 1948. április 19-én vette számba. A következők találhatók benne:

- Zaár Mária 1943. évi bácsjózseffalvi gyűjtésének a naplója, 120 oldal vázlatokkal: népviselet és gyermekviselet;²⁶
- dr. Újvári Béla Bácsandrászálláson készült felvételei és filmjei, 52 db 6 × 9 cm-es fénykép: viselet és népművészet, gazdálkodás;²⁷
- Schéner Mihály 1943. augusztus 17. és 30. közti gyűjtése Bácsjózseffalván, 70 db cédula népművészet (fafaragás) körében;²⁸
- dr. Újváriné Kerékgyártó Adrienne 1943. augusztusi gyűjtése Bácsjózseffalván, 36 db rendezett cédula: viselet;²⁹
- Major Zoltán 1942. júliusi gyűjtése Bácsandrászálláson, 145 db rendezett cédula: művelődésrajz, erkölcsrajz, gyülekezetrajz, vallásrajz, szójárás;³⁰
- Ruszkai András 1942. évi gyűjtése Bácsandrászálláson, 300 db cédula: gazdálkodás, állattenyésztés (főként juhászat);³¹
- dr. Újvári Béla (valószínűleg, név nincs rajta) 25 db 9 × 12 cm-es és 7 db 6 × 9 cm-es (1943) bácsjózseffalvi felvétele és filmje: viselet, népművészet;³²
- Harangi László gyűjtése 1942-ben Bácsandrászálláson, 172 db rendezett cédula: élet, lakás, ruházat, gyülekezeti élet (vegyes szociográfiai és néprajzi anyag);³³

²⁴ Az előbbi alatt azt a még feldolgozatlan adattömböt értjük, ami az egyes családok tagjait sorolja fel (EA 8178). A Táj- és Népkutató Intézet égisze alatt tevékenykedett Bácsandrászálláson és Bácsfeketehegyen a csíkszeredai Kovács Dénes rajztanár 1942-ben, aki hivatásához híven rajzokat készített a településeken.

²⁵ (EA-8175).

²⁶ Zaár Mária: *A Bácsjózseffalvai női viselet*. Rajzok. Bácsjózseffalva, 1943 (EA-8194, EA 8195).

²⁷ A Magyar Néprajzi Múzeum fényképtárában, Manga János neve alatt.

²⁸ Schéner Mihály: *Fafaragás, építkezés*. Rajzokkal illusztrált gyűjtés. Bácsjózseffalva, 1943. augusztus (EA-8197).

²⁹ Újváriné Kerékgyártó Adrienne vegyes gyűjtése, főleg felnőttviselet. Bácsjózseffalva, 1943. augusztus (EA-8198).

³⁰ Major Zoltán, Bácsandrászállás, 1942. július (EA-8189).

³¹ Az Ethnológiai Adattárban nem jutottam nyomára az anyagnak.

³² A Magyar Néprajzi Múzeum fényképtárában.

³³ Az Ethnológiai Adattárban nem jutottam nyomára az anyagnak.

- Lovas László 1942. júliusi gyűjtése Bácsandrászálláson, 136 db tisztázott cédula: gazdálkodás, munkaeszközök (aratás, cséplés);³⁴
- Zaár Mária gyűjtése 1943 augusztusában Bácsjózseffalván, 14 lapon 69 rajz: női viselet;³⁵
- ismeretlen (valószínűleg a csoportvezető, Kerékgyártó Adrienne), kb. 150 oldal viselettel kapcsolatos gyűjtés, faluvázlat pauszpapíron.

Téritvények és feljegyzések.

A Bácsmezei doboz II. tartalmát 1948. április 22-én jegyezte fel K. Kovács Péter:

- Nagy Margit és Marton Magda gyűjtése 1942-ben Hadikújfalván 22 lapon: keresztzemes varrás;³⁶
- Groóh János rajzai Bácsjózseffalváról és Istensegítről 5 lapon: a bácsjózseffalvi világitás leírása, 6 keresztzemes mintalap, 160 oldalnyi vázlat a tűzhelyekről ugyanonnan;³⁷
- dr. Újvári Béla vegyes néprajzi gyűjtése a bácskai székelység köréből 1942–43-ban 2 füzetben, 200–250 oldal vázlatokkal;³⁸
- Döry Ervinke gyűjtőnaplója a Bácsjózseffalván 1943-ban végzett gyűjtéséről, kb. 15 oldal és mellette 30 db tisztázott cédula vázlatokkal;
- „Pausz vázlatos térkép a Délvidékről. A települések mellett számok vannak, mit jelentenek, dr. Újvári Béla tudná esetleg megmondani.”
- V. Nagy Dénes rajzfüzete Bácsandrászálláson 1942-ben bútorokról, eszközökről, viseletről stb.-ről készített rajzokkal 17 oldalon;³⁹
- név nélküli rajzfüzet 12 lapon és pár cédulán Bácsandrászálláson 1942-ben készített rajzokkal (eszközökről, bútorokról);
- több gyűjtő rajza, festménye és 2 gyermekrajz, összesen 29 db (népművészet, eszközök, bútorok stb.);
- Rhédey Piroska és Szinnyei Ildikó gyűjtéséből 33 db varrottas mintájú, főleg Bácsjózseffalván végzett gyűjtésükből. TN 24-es leltári számú szekrény alsó fiókjában;
- Szinnyei Ildikó: varrottas párnafejek (bácsjózseffalvi gyűjtés feldolgozása, vázlat), 11 kézzel írott összeállítás, 20 db varrottas minta;

³⁴ Az Ethnológiai Adattárban nem jutottam nyomára az anyagnak.

³⁵ Lásd a Zaár Máriára vonatkozó korábbi lábjegyzetet.

³⁶ Nagy Margit: *Hímzés, varrás*. Hadikújfalu, 1942 (EA-8185); Martos Magda: *Varrottások, testruhák*. 3 akvarell, 15 lap. Hadikújfalu, 1942 (EA-8186).

³⁷ Groóh János – Döry Ervinke (V. évf főisk. hallgatók). Bácsjózseffalva–Istensegíts, 1943 (EA-8200).

³⁸ Újvári Béla: 76 oldal anyag, közte két akvarell a berendezésről. Bácsandrászállás, 1942 (EA-8179).

³⁹ V. Nagy Dénes: vegyes gyűjtés, bútor, eszközök, viselet stb. Rajzok. Bácsandrászállás, 1942 (EA-8184).

- több gyűjtő közös munkájából: varrottas minták, viselet, bácsandrásszállási szekér részeinek elnevezése.

A *Kalangya* lapjain megjelölt írások és az időszakra vonatkozó más adatok több megközelítést és értelmezést tesznek lehetővé: egyértelműnek tűnik, hogy a bukovinai székelyek kutatása és az annak kapcsán (is) folytatott mesekutatás jelenti a komplex vizsgálat mellett a szakmailag kompetens tudást, míg az általánosítások szintjén megfogalmazott írásokhoz képest a valódi gyűjtésen alapuló adatok aránya viszonylag szerény, azt jobb esetben a szociális érzékenységgel felvértezett tollforogatók, újságírók jóvoltából olvashatjuk.⁴⁰

Összegzésként elmondhatjuk hát, hogy a bukovinai székelyek népéletének megfigyelése és rögzítése kiemelt helyet vívott ki magának a második világháború idején, ezt a fővárosból leutazó diákok és vezetőik végezték, míg a korábbi, hagyományos néprajzi-szociográfiai kutatásokat a helyi értelmiségiek (ez esetben újságírók) folytatták, akik a harmincas évektől igyekeztek felhívni olvasóik – elsősorban a városi lakosság – figyelmét a nyilvánvaló társadalmi egyenlőtlenségekre, és akik ezeket a társadalmi megfigyeléseket le is írták.

Külön – és utólagosan beemeltként – kell kezelnünk az újvidéki Vajdasági Levéltárban található, alapvetően adminisztratív célokat szolgáló forráscsoportot, a Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Birtokpolitikai Kirendeltségének Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltségének dokumentumait (AV-F1 50).

A MÚLTAT VÉGKÉPP ELTÖRÖLNI?

A vajdasági – és ezen belül a bácskai – magyarok történelmi emlékezete elvben minden olyan adat és adatrögzítés útján megragadható, aminek közlöje (tulajdonosa) vagy az emlékezet útján rögzített esemény közigazgatási értelemben a Vajdasághoz (szűkebb értelemben a Bácskához, a történelmi Bács-Bodrog vármegyéhez) tartozó településhez köthető.

A témában és annak feldolgozásában kevésbé járatos olvasó ezek ismeretében talán meglepődhet azon, hogy az első világháborút követő impériumváltás utáni

⁴⁰ A szórványos adatok mellett néprajzi szempontból értékes leírások száma kevés, ezek közül feltétlenül meg kell említeni Muhi János moholi és bezdáni, Lévy Endre bácsgyulafalvi, illetve Tóth Kálmán alsóbaranyai beszámolóját. Az előbbi szemléletet némiképp módosítva meg kell említeni a településekhez köthető, éppen ezért fontos cikkeket, miként a felsoroltak mellett olvasható cikkeket: Apatinból Jurg János, Bácsjózseffalváról Németh Kálmán és Ortutay Gyula, Gombosról Tímár Ferenc, Szabadkáról Berényi János, Zentáról Banó István, Zomborról Korek József számol be egy adott téma kapcsán. Banó I. 1943a; Banó I. 1943b; Banó I. 1943c; Banó I. 1944; Berényi J. 1944; Jurg J. 1942; Korek J. 1944; Németh K. 1944; Ortutay Gy. 1943; Tímár F. 1943; Tóth K. 1943a.

időszak eseményeit, „kis történelmét” nem sikerült olyan aprólékossággal rögzíteni, hogy az minden tekintetben kielégíthetné kíváncsiságunkat. A kisebbségi, esetünkben kétségtelenül hátrányos megkülönböztetéstől terhelt közel egy évszázados időszakban nemcsak újabb impériumváltásokra került sor, hanem a korábbi idők megítélése és az erről folytatott diskurzus is változó intenzitással és jelleggel folyt. Abban azonban nem volt lényegi különbség az egymást követő rendszerek között, hogy az éppen regnálók az őket megelőzőekről minden esetben negatívan, de legalábbis negatív konnotációban beszéltek. Az impériumváltások helyi sajátossága, hogy nem csupán ideológiai síkon következtek be változások, hanem a többségi-kisebbségi viszony hatalmi-ellenzéki dimenziója is egyszerre változott. Ha csupán a negyvenes évek eseményeinek vizsgálatát tekintjük feladatunknak, úgy annak indulatoktól és bosszútól vezérelt eseményei a későbbi időkben hatalomra kerülők számára sem a minden részletében nyilvánosságra hozandó, a pozitív hős mítoszt erősítő részletek voltak, éppen ezért nemcsak a hivatalos történetírás hallgatott róla, de a történelemábrázolás során is az egyértelműen jó és egyértelműen rossz között húzódó éles határ fenntartására törekedtek. Ennek egyik sikeresnek mondható eleme a múlt elfojtása, az emlékek eltörlése volt.

A magyarság szempontjából – sarkosan fogalmazva – az elnyomott kisebbségből elvben a hatalmat gyakorló többségi, majd újból bűnös kisebbségi, a konszolidáció időszakában pedig hűséges nemzeti kisebbséggé idomuló közösség vált magán hordozva, szívébe rejtve és elvben emlékezetébe vésve a múlt minden magán és másokon ejtett sebé.

A negyvenes évek eseményeit tágabb kontextusban szemlélni igyekvően több módon fogalmazódik meg a hiány: az események tárgyilagos leírásával adós hivatalos történetíráson körülményes számon kérni mulasztásait vagy tendenciózusságát, főképp az elmúlt évtizedek hivatalos ideológiájának ismeretében. Erre az egyoldalúságra csak a maga mérsékelt eszközeivel válaszolhatott a helyi helytörténetkutatás, amit – legalábbis annak kezdeti fázisában – inkább a belső indíttatás vezérelt, mintsem a képzett kutatók jelenléte és vezető szerepe jellemzett.⁴¹ A hiányt az a nyomasztó, kétoldalú hallgatás továbbfokozta, ami esetünkben a magyar kisebbséget ért megtorlások és atrocitások felett kialakult: hallgatás övezte a győztesek és az áldozatok oldaláról is. Az áldozatok hallgatását, „bűntudatát” feloldani nem a néprajzos feladata, de az időszak megismeréséből a történészek (levéltárosok) mellett a néprajztudomány is kiveszi részét az egyéni életutak kutatásával és feltárásával.

⁴¹ Érdemes lenne fejezetet szentelni a magyar kisebbség saját történelmi kutatásainak és a kutatások intézményi keretének, amit – lévén az elemzés tárgya más – nem e helyütt kell elemezni, valamint a terjedelmi korlátok sem teszik ezt lehetővé.

A NEGYVENES ÉVEK VAJDASÁGI ESEMÉNYEINEK FELTÁRÁSA A NÉPRAJZ MÓDSZEREIVEL

A negyvenes évek meghatározó eseményei, mint a magyar hadsereg bevonulása, az újvidéki razzia, az újabb impériumváltás és a vidék védekezési reflexeiből kikopott és éppen ezért látszólag precedens nélküli megtorlás válogatott eszközei, az államosítás, földosztás, a korábbi szövetségesekkel való szakítás (és ennek belpolitikai következményei) olyan események, amelyek meghatározták az egyén és a közösség életét és tudatát. Ezen sarkos eseményeken túl a mindennapi élet, a hétköznapiak rögzítése, illetve az „emlékezetes napok” magántörténelemben található lenyomatai kétségtelenül a néprajz érdeklődési körébe tartozó jelenségek.

Az időszakra vonatkozó kutatások egyrészt szinkrón – egyidejű –, illetve diakrón jellegűek lehetnek. Miután a szinkrón vizsgálatok viszonylag rövid időintervallumra korlátozódtak, ezek összefoglalására külön kitértünk. A diakrón kutatást az oral history – a szóbeli történelem, élettörténetek, visszaemlékezések közlése és elemzése – képviseli.

A vajdasági (délnyugati) magyarság XX. századi történetének kutatása – megítélésem szerint – korántsem kizárólag a történészek és a helytörténészek kizárólagos feladata, hanem a társadalomtudományok különböző ágait hivatásszerűen űző helyiek erkölcsi kötelessége is. Ennek ellenére kell megállapítanunk, hogy a magyar helytörténet-kutatást éppen a második világháború végén elkövetett, majd agyonhallgatott megtorlás helyi történéseinek nyilvánosság elől titkolt kutatása keltette életre, és a helyi, képzett történészek száma messze elmaradt a témával foglalkozók számától.

2010 után olyan jellemzőkkel terhelt néhány év kutatásának utólagos pótlására nyílik hosszú évtizedek után lehetőség, melyek – megelőlegezve az összefoglalást – a korábbi, rögzült felfogást és keretet belülről és kívülről is egyaránt feszítik, újraírják.

Ezzel együtt is kézzel fogható a hivatalos történetírás és a szóbeli közlések, visszaemlékezések (tehát nem hivatalos, személyes történelmek) közötti határozott és többszörös szembenállás – utóbbit e szempontok szerint is a néprajz, szűkebben a folklór módszereivel is kutathatjuk, ezen belül pedig az oral history jellegű feljegyzések adnak legárnyaltabban választ –, amit legszerencsésebben az időszak és a téma hivatalos „megnyitása” békíthet ki.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia által vezetett többreüt kutatás céljai nemcsak a tudományosság, de a közélet kíváncsiságának tesznek eleget, ráadásul évtizedes, nemzedékeket megnyomorító problémákra és kérdésekre adhatnak – talán megnyugtató – választ. A levéltári kutatások mellett a terepen életútinterjúkat rögzítő személyek élő, az időszakot személyesen átélt adatközlőkkel és szemtanúkkal készítették interjúkat. Az élő személyekkel történő beszélgetés értéke azért is felbecsülhetetlen, mert nem „halott” dokumentumokat bír megszólalásra, hanem megkísérelheti a személyes élmények legpontosabb rekonstrukcióját is.

MÓDSZER ÉS TECHNIKA

A fentiekkel összhangban a projekt célja, hogy a negyvenes évekre vonatkozó visszaemlékezéseket interjúk útján rögzítse, archiválja, majd feldolgozza. A negyvenes évek eseményei a vajdasági (délvidéki) magyarság, illetve a velük élő nem magyar etnikumok számára is „sorsdöntőnek” bizonyultak. Ezen történetek kutatása – amivel a vajdasági társadalom- és történetkutatás adós maradt, sokszor érthető és indokolható okokból – nem tűr halasztást, és mindenképpen több adat birtokában lehetne csak újraértelmezni az időszakot. Az erkölcsi jóvátételen túl a kutatás sürgősségét az adatközlők kora is indokolja. Ugyanakkor a kiemelt figyelemmel kísért események – így a 44-es megtorlások is – nélkülözik azt az értelmezési háttérrel, mely nélkül a kutatott közösség saját és közös magyar történelme, annak traumái sem oldhatók fel.

Ennek érdekében az oral history módszerébe illeszkedve egyéni élettörténeteket rögzítettünk, melyekből az egyén, egy település mikrotörténelme, végső soron dokumentálható szubjektív történelme rajzolódott ki: az így összegyűjtött adatok, interjúk tehát az adatközlők saját és kisközössége (családja, illetve a települése) élményeinek rögzítését jelentik, hiszen célunk az egyéni sorsokon, a „kis” történelmeken keresztül megragadni és rögzíteni a második világháború vajdasági eseményeit és történéseit. Más szavakkal: az egyéni történetek rögzítése és csoportosítása útján jutottunk el a közösségi történelmi emlékezethez. Kiemelt figyelemmel követtük a kutatás során a közösség életében traumatikus, egyúttal kollektív tragédiaként megélt impériumváltás körülményeinek elbeszéléseit, de ezzel együtt sem az áldozatok konkrét számát kívánjuk megállapítani (hiszen az erre vonatkozó adatok nem az oral history adatai és eredményei között keresendők), hanem az események, a szemtanúk és hozzátartozók kollektív tudatában elfoglalt helyét, ennek hatását rögzítenénk a néprajzi adatgyűjtés módszerével.

Az elsődleges feladat az átélt események emlékeinek, illetve családi és közösségi emlékezetből táplálkozó szövegeknek a rögzítése. A másodlagos cél pedig a korszakhoz kapcsolódó egyéb emlékek (ruhák, fényképek, levelek, naplók, hivatalos iratok stb.) gyűjtése, archiválása (digitalizálása). Ennek a muzeológia szempontjából lesz többszörös jelentősége, hiszen az archivált szövegek mellett egy gyűjtemény alapjait is jelenthetik.

A kutatás közvetlen célcsoportja az időszakot személyesen átélt emberek voltak, akik elmesélték a negyvenes évek eseményeit úgy, hogy a saját élményeiket egyes szám első személybe helyezve egyéni vagy családi események keretébe foglalták. Másik lehetőség, ha az adatközlő csak mások elbeszéléséből, közvetve értesült az eseményekről, mert abban az időben másutt tartózkodott. Ezt közvetett elbeszélésnek is nevezhetjük, és másként értékelhetjük. Az ilyen elbeszélések még első kézből származóknak tekinthetők, hiszen azt a kortárs beszéli el.

Amennyiben nem találtunk olyan adatközlőt, aki a korszak eseményeit személyesen elmesélné – még ha azok traumatikusak is –, akkor az idősebb korosztály emlékezetét is módunkban áll kutatni: olyan hetven-nyolcvan éveseket kell keres-

nünk, akik a negyvenes években voltak gyerekek vagy fiatalok, és akik a szüleik elbeszéléséből értesültek az eseményekről, vagy a későbbiek során meséltek nekik a kérdésre váró eseményekről.

A FELDOLGOZÁST SEGÍTŐ VEZÉRFONAL

Az életútinterjúk, élettörténetek rögzítése során nem csupán a negyvennégyes megtorlásra vagy a negatív élmények rögzítésére törekedtünk, hanem az időszak más eseményeinek rögzítését is feladatunknak tekintettük. Ennek haszna abban rejlik, hogy a már többször lejegyzett hiányok pótlására is sor kerülhet. Összesen hét nagyobb fejezetet alakítottam ki, amelyek a mesélés – elméleti – kronológiai sorrendjét tiszteletben tartják.

EMLÉKEK, ÉLMÉNYEK A MAGYAR HADSEREG 1941-ES BEJÖVETELÉRŐL

A magyar hadsereg bevonulását, a hozzá fűződő élményeket rögzítette első kérdéscsoportunk, miként az időszakot jellemző epizódok is itt kerültek tárgyalásra, pl.: volt-e országzászló, hol állt, mi lett a sorsa, hol van most? Készítettek-e ebből az alkalomból valamilyen magyaros ruhát (a ruha leírása, viselésének alkalmai, későbbi sorsa)? Mi változott meg ebben az időszakban? Hogyan fogadták a bevonuló csapatokat? (Viszony az anyaországiak és az itteni magyarok között, magyarok és a más nemzetiségűek között.) Voltak-e a környéken bukovinai székely (csángó) telepések? Milyen volt a kapcsolat velük? Milyen viszonyt alakítottak ki velük? Milyen viszonyban álltak a levanteoktatóval? Miben különböztek az újonnan jött hivatalnokok a többi magyartól? Mi lett a sorsa a településen élő dobrovoljacoknak, zsidóknak?

A MAGYAR KATONAÉVEK, HADIFOGSÁG

Ebben a kérdéskörben elsősorban férfiak válaszára számítottunk olyan kérdésekben, melyek a katonaság részleteit világították meg: hova lett besorozva, mikor, hol volt katona, milyen eseményekre emlékeznek, hol esett hadifogságba, hol és meddig volt hadifogoly, milyen történetekre emlékszik, hogy és mikor jött haza a hadifogságból? Be lett-e sorozva újból? A rögzített emlékezések egy részében nem a második világháború alatti hadifogságról, hanem az első világháborúról szóló történetek lettek beleszöve: ez nagyon gyakran a „történet a történetben” jelleget öltött, és magyarázatul szolgált a későbbi eseményekhez.

A 42-ES RAZZIA

A 42-es razzia napjainkban is heves vitákat kiváltó gyászos esemény: a napi retorikában a negyvenes évek közepén bekövetkezett megtorlás kiváltó okaként jelenik meg, mintegy igazolásul szolgált a későbbi túlkapásoknak. Tekintettel arra, hogy

az esemény valódi okairól csak a Sajkásvidékről származó, de onnan elüldözött adatközlők nyilatkoznak érdemben, az esemény kollektív emlékezetben betöltött helyét szeretnénk volna meghatározni. Milyen forrásokból (újság, rádió) értesültek a partizánok esetleges tevékenységéről? Volt-e magyarellenes hangulat a településen? Voltak-e túlkapások a településen a nem magyar lakossággal szemben? Mikor hallottak először az újvidéki razziáról? Kitől? Hogyan vélekedtek róla?

OROSZ (SZOVJET) HADSEREG BEJÖVETELE

Az orosz katonákról szóló történetek (fosztogatások és egyéb bántalmazások, beköltöztetésük az itteniek házaiba, eltérő szokásaik [órák, gyufa szerzéséről szóló történetek]) ugyancsak az időszak „jeles” és emlékezetes eseményei. A történetek egy jelentős része a szovjet katonák pozitív oldalát emeli ki, ami településtől függő történeti típusokat sorakoztatott fel. Az eredeti vezérfonalban az orosz hadifoglyok mint munkaszolgálatosok, a családokhoz kihelyezett orosz hadifoglyokról szóló történetek, családi és baráti kapcsolatok is helyet kaptak, de az eddig feldolgozott történetek alapján egy ettől eltérő kép mutatkozik. A képzettársítás eredményeként a vizsgált időszakot évtizedekkel megelőző orosz hadifogság emlékezete is felbukkant némiképpen mintaként szolgálva az orosz (szovjet) katona toposzának kialakításához.

PARTIZÁNOK

A jugoszláv néphadsereg katonáival – a partizánokkal – kapcsolatos történetek ugyancsak megkerülhetetlenek, miután az eseményeket – pozitív és negatív kontextusuk ellenére – közelebb hozták, és kulcsfontosságúak a későbbi események megértéséhez és értelmezéséhez. Azzal, hogy a partizánok nem távoli, hanem igen sok esetben közeli személyek (a szomszéd vagy a szomszéd település lakosai) voltak, a történetekben betöltött helyük és megítélésük is eltérő a korábbi hadsereg katonáihoz képest.

A „helyi” partizánok (akik segítettek), illetve a máshonnan jöttek cselekedetei, a partizánok és segítők (helyiek, szomszéd településről valók), a partizánok viszonyulása a papokhoz és a tanítókhöz, kommunistákhoz, szegényekhez, nagycsaládosokhoz tematikus blokk szolgálta ezt a célt, miként a „jó partizán” toposzának körülménye (mit csinált és mit nem).

Az időrend kialakítását esetenként olyan kérdések nehezítették, melyek ugyan egy meghatározott időszakhoz vagy eseményhez köthetőek – és a csoportosításnál továbbra is igyekeztünk a kronológiai hűség elvét érvényesíteni –, de valójában az etnikumok megítélése, sztereotípiák szintjén történő megragadása volt a célunk. Mondhatni a klasszikus néprajzi-antropológiai felvetések egyikének hathatós kutatását kötöttük a vizsgált időszakhoz.

Ilyen kérdések vonatkoztak:

- a szomszéd településre: A szomszéd településről szóló történetekben – a várakozásokkal ellentétben – korántsem a pozitív, sokkal inkább azok negatív arcúlatata mutatkozott meg: a szomszég településről érkezők lettek negatív színben feltüntetve;
- a magyarokkal együtt élő más etnikai közösségekre, azok mindennapjaira az adatközlők elbeszélései alapján, a velük való együttélésre, a kitelepítésekre és megtorlásokra a zsidó, német és szerb lakosság ellen, a zsidók deportálására, kik segítették, rejtegették őket, ki őrizte meg a vagyonukat, visszatérő izraeliták emlékezete. A németek szervezetei, kitelepítése, lágerek, németek vagyonának szétosztása. Szerbek (dobrovoljacok) kitelepítése, erről szóló történetek (hova, meddig, mivel indokolták, hogy fogadta ezt a nem szerb lakosság), a szerbek meghurcolása 1941-ben, vagyonuk elkobzása.

Az időszakra vonatkozó történelmi emlékezet sarokpontja a magyar lakosság ellen elkövetett megtorlások emlékezetben betöltött helye volt és maradt. A kutatások kezdetén több kifogás fogalmazódott meg az ellen, hogy a majdani kérdőív és az ennek alapján összeálló emlékezetkorpusz valójában a „szerecsenmosdatás” célját szolgálja, szándéka pedig a bűnösök és áldozatok közti határ elmosása. A kételyek és ellenvélemények nyomását csak a lehetőségekhez mérten legaprólékosabb vezérfonal – ami ettől kezdve már lényegesen több volt, mint azt az eredeti szándék sejtette – kidolgozása enyhíthette:

- Kik szerkesztették a listákat, ami alapján elhurcolták az áldozatokat, minek alapján szerkesztették?
- Hol őrizték, hova vitték az áldozatokat?
- Mit tettek velük?
- Mi történt az otthon maradottakkal?
- A magyarok gyűjtőtáborba zárása, széttelepítése.

A fenti kérdések voltak hivatottak fényt deríteni néhány hónap tragikus eseményeire.

AZ 1945 UTÁNI IDŐSZAK

Az 1945 utáni időszak (impériumváltás és konszolidáció) eseményeire vonatkozó kérdések újabb, ideológiai szempontból kontaminált témakört voltak hivatottak pontosítani: nem a háború utáni periódus sajátja, hogy a mindenkori uralkodó rendszer a helyi emberforrást használja státusának megszilárdítására, éppen ezért engedményeket tesz, szövetségeseket keres. A történetek ennek megfelelően egy-egy jelentősebbnek vélt jelenség köré csoportosultak a szerkesztést követően:

- Kik kapcsolódtak be az új hatalom kialakításába a településen?
- A büntetett elkövető partizánok bűnhődése (hogy érte utol őket a végzetük)?

- A névtelen feljelentések. (Volt-e olyan postaláda, ahova a névtelen feljelentéseket dobták be?)
- Földreform, földosztás. (Kik jutottak földhöz, hogyan művelték azt, pl.: likaiak, boszniaiak?)
- Tapsikolt földek. (A szolgálatokért kapott – tapsikolt – földeket miért hívták így?)
- Beszolgáltatások. (Kik voltak a beszállítók, hogyan viszonyultak azokhoz, akik nem tudták a követelt mennyiséget beszolgáltatni, milyen történeteket ismernek, milyen eseményekre emlékeznek vissza?)
- Az 1945 után betelepülő lakosság és az itt élő lakosság eltérő szokásai. (Hogyan viszonyultak az elkobzott vagyonhoz?)

SZTÁLIN ÉS TITO

Az utolsó, leginkább folklórszempontrú kérdéssel Sztálin és Tito kapcsolatára, a róluk alkotott véleményre összpontosított. A „milyen történeteket ismernek Titóról, Sztálinról?” típusú kérdések viszont a vártnál jóval szerényebb eredményt hoztak, miként a két vezér közti szakításból fakadó megtorlás – a Goli otok típusú átnevelő gyűjtőtáborok emlékezete is csak közvetett módon került rögzítésre. A politikai elítéltek kérdése is e helyütt került tárgyalásra, miként a magyar–jugoszláv határon történő átjutás, kapcsolattartás kérdése is.

AZ ÉLETTÖRTÉNETEK JELLEGE ÉS AZOK BEMUTATÁSÁNAK LEHETŐSÉGE ÉS MÓDSZERE

A 2009 tavaszától 2013 őszéig összegyűjtött több mint kétszáz órnyi hangzó anyag legépelése után a hangzó és a gépelt anyag összehasonlítása és osztályozása következett. A csoportosítás és elemzés során a kiindulópontot az a feltevés határozta meg, hogy a mesélő (adatközlő) történetek sorát mondja el hosszabb-rövidebb magyarázó történetek és szövegek beékelésével. Ezek a szövegek olyan módon magyarázzák az eseményről szóló visszaemlékezést, hogy azt korábbi vagy mostani eseménnyel vagy hellyel kötik össze. Ezek a magyarázó történetek éppen ezért a szövegek közlése során vizuálisan is elkülönülnek.

Már az összehasonlítás első szakaszában is szembeülni kellett azzal, hogy egy mindenre kiterjedő, tipológiai hasonlatosságok alapján történő összeillesztés – mondjuk a magyar hadsereg bevonulására vonatkozó visszaemlékezések egy csoportba gyűjtése – nem hozhatja meg a várt eredményeket a pusztán felsorolásukkal, miután a közös történeti mag és ténye (a hadsereg bevonulása) túlnőné a helyi események sajátos jellegét. Éppen ezért ahhoz a megoldáshoz folyamodtunk, hogy a kronológiai sorrendet a mikrorégiókban elhangzó történetekkel támasztottuk alá. Az elemzés ezen fázisában a következő feldolgozási mód – és algoritmus – mutatkozott kézenfekvőnek:

- a folyamatos élettörténeteket önmagukban is kerek történetekre bontottam;
- a tipológiai hasonlatosságok alapján csoportosítható történeteket (sőt rövidebb közléseket is!) azonos csoportba illesztettem;
- az ily módon csoportosított történeteket időrendi sorrendbe helyeztem;
- a történetek így egyetlen település rövid történetét rögzítik, de nem egyetlen adatközlő jóvoltából, hanem az adatközlők mindegyike által: az esetleges variánsok is a szöveg részét képezik, éppen ezért nem ritka, hogy ugyanarról az eseményről homlokegyenest ellentétesek a beszámolók;
- amennyiben több – pontosabban minden – település ilyen történetláncát összeállítjuk, úgy lehetőség mutatkozik az elemzés két további szintjének elvégzésére:
 - az azonos események közötti tipológiai hasonlatosságok elemzésére;
 - egy adott település történeti mondáinak, élettörténeteinek összehasonlítására szélesebb körben.

További – a konkrét elemzés anyagán túlmutató – összehasonlításra ad módot a Vajdaságban eddig összegyűjtött, az időszakra vonatkozó visszaemlékezések korpuszának egységes vizsgálata, amire a fenti módszer – a történetek elemzése helyi mondaként, majd regionális összehasonlítások alapján kibontakozó regionális történeti mondaként – megfelelő és egyszerű módszernek bizonyul.

A fenti vezérfonal következetes alkalmazása eredményeképpen alakultak ki azok az arányok, melyek – némiképp módosítva elsődleges elképzelésemet – az alábbi szerkezetet kölcsönözték a több mint kétszáz órányi anyagnak: a feldolgozás során komoly módszertani kihívást jelentett az élménytörténetek „súlyozása”, hiszen az azonos településen gyűjtött történetek egyszerre voltak helyi értelemben tipikusak, más esetben regionális rokonságot mutatók, megint máskor általánosak.

A 2009 ÉS 2013 KÖZÖTT VÉGZETT GYŰJTÉS SZÁMSZERŰSÍTETT ADATAI

A vezérfonal segítségével részben irányított életútinterjú-részletek rögzítése során 170 adatközlő 37 településen több mint kétszáz órányi történetet mondott el. Ebből az anyagból állítottam össze a közel nyolcszáz élménytörténetet tartalmazó gyűjteményt, amiben a rövid megnyilvánulásoktól a folyamatos interjúközlésig széles palettán mozognak a történetek. Ott, ahol a gyűjtőnek módjában állt az évtizedek múltán is fennálló félelmet (és szégyenérzetet) feloldania, illetve ahol „hazai” terepen mozgott, ott tiszteletet parancsoló mennyiségű anyag gyűlt össze. Ennek jelentősége annál inkább hangsúlyozandó, mivel a gyűjtésben sajnálatos, vélhetően csak a gyűjtésből kimaradt személyek számára világos okokból nem vettek részt az utóbbi évtized jeles néprajzkutatói vagy a témával foglalkozó, abban maguknak hírnevet szerzett személyek. Helyettük a helyi értelmiség tagjai – a vidék történetében már sokadszor –, tanárok, egyetemi hallgatók, a végzett néprajzosok közül csupán hárman vállalták a cseppet sem kényelmes munkát.

Az már a vezérfonal összeállításánál nyilvánvaló volt, hogy a kérdézet témakörök érdemben változtatják majd meg az eddigi foghíjas tudásunkat a vizsgált időszakról.

A történetek csoportosítása – már első pillantásra is – tanulságos: amellet, hogy az 1944-ben bekövetkezett kivégzések képezik a szövegtörzset 15%-át (tulajdonképpen egyenlő megoszlásban), második helyen a Vörös Hadsereggel kapcsolatos történetek állnak, amiben a Nyugat-Bácskában rögzített emlékezések adják a vonatkozó történetek felét: ebben a batinai (kisköszegi) átkelés és a későbbi bolmáni csata közelsége játszott döntő szerepet. A két példa csupán utalás a szövegekre, eseményekre és azok rögzülésére az emlékezetben.

A történetek egy része földrajzi értelemben tipikusnak tekinthető, illetve mikrorégióhoz köthető: például Zombor esetében ilyenek a Láncról, majd 44-ben a Krónics-palotában történt kínzásokról szóló történetek (Gombos, Doroszló, Zombor, Bácskertes), a Sztapár és a környező települések viszonyát taglaló 24 emlékezés, a Gomboson általánosan ismert, a szobafestőről és az ő pozitív szerepéről szóló helyi történet. A Kulturbund jelentőségét Doroszló, Szilágyi, Gombos, Őrszállás, Regőce, Csonoplya esetében említették, értelemszerűen ott, ahol jelentősebb német lakosság is élt a világháború idején, ezzel párhuzamosan a magyar lakosság viszonya a németekkel, zsidókkal, illetve a helyben működő lágerről szóló történetek is itt fordulnak elő tömegesen. A batinai, majd bolmáni csata apropóján többen is emlékeztek arra, hogy személyesen Tolbuhin vagy Vorosilov volt a vendégük, más esetben magas rangú tiszt volt beszállásolva a házukba.

Az élménytörténeteket befolyásoló egyéb külső tényezők sorában – a földrajzi közelség mellett, ami például Bácskertes [Kupuszina] esetében a batinai ütközet és a bolmáni csata, valamint a ma is működő katonai reptér és az ott lezajlott korabeli események – a később látott film(ek) is szerepet kaptak. Abban a történetben, ahol Sztálin felöltözteti a katonáit, olyan filmrészletet mesél el a „visszaemlékező”, ami a későbbiekben is ismert filmközhelynek számított.

A történetek jelentős része a folklór (néphit, népköltészet) szemszögéből is figyelemre méltó. Az az erkölcsi norma, miszerint a bűnös(nek vélt személy) elnyeri méltó büntetését, a szövegek némelyikében nyíltan, másutt a később bekövetkező igazságtétel képzetében van jelen: „Na, most ezt elvitték, szétrombóták, mi lett, nem tudom. Csak egyik unokatestvérem, az Adán van a család, meg akkor a ő így munkaidő után nagyon szeretett építeni, építkezni. Ment, olyan gyönyörű izéket is épített, emeletes házakat, és... ott valahun Pecellón épített valami rokonáná... mit tudom én, és szembe volt egy másik új ház, padlásszobásos ház, és azt mutatta nekem egyszer, mondja: Nézd csak ezt a házat, nézd csak ezt a házat! Azt is le köllene azé fenyképeznem. Ilyen magasságba az a ház öreg téglából van, főjebb az meg új. És azt mondja, hogy, így mondja, hogy ez a zsabylai kápolnából van. Alsó része a háznak. Még most is úgy van, úgy látszik. Na, a Feri, sajnos az unokatestvérem meghalt. És a Feri azt mondja, hogy... Mikor a készen volt a ház, és a... a házigazdának ugye hát illő, hogy... A házigazdának illő hogy föltegye azt a diadalcsokrot vagy mi a csudát, és úgy is vót, ű fogta a borosüveg, meg nem tudom én... És ahogy fölvitte, teszi föl,

valami hirtelen kis zivatar gyűtt, és lecsapott a villám, és belecsapott az emberbe, és az ember halva esett le.”

A haldokló addig nem tud meghalni, míg a haragosa nem bocsát meg neki: „Volt egy ember, az átjárt Csúrogra, Zsablyára pakolta a magyarok holmiját. Ez igaz, mert az öcsém feleségének az anyja dolgozott annál az embernél, már mikor nyugdíjas lett, és küldte két helyre is, hogy menjen, mert nem bír meghalni, hogy annyira megátkozta valaki, és könyörgött, és elment az az ember, akinek az egész családját, amit csinált vele. Aztán egy hétre rá meghalt. Hogy azért halt-e meg, vagy nem? Ment a Julis néni, a nászasszony oda könyörögni azoknak, menjenek már el az öreghez, mert nem bír meghalni. Egész hónapokig szenvedett. Mindig azt emlegette, hogy menjen ahhoz és hívja el, hogy bocsásson meg neki.”

A „BÉKEBELI” ÁLLAPOTOK ÉS EZEK FELBORULÁSA

Amennyiben az együttélés fogalmát kíséreljük meg körbejárni úgy, hogy ne csupán a lehetséges eseteket vegyük sorba, a lokális, mikroregionális és regionális szint nyilvánvaló tényével nézünk szembe: azt kell tapasztalnunk, hogy az együttéléshez és annak megnyugtató leírásához legegyszerűbb eszközként visszaemlékezőink a sztereotípiákhoz nyúlnak. A sztereotípiák – a visszaemlékezések alapján – nemcsak nemzeti jellegűek, de a fenti (lokális, mikroregionális és regionális) szintek pusztá megállapítása mellett azokat szabályszerűségeik hozzák létre.

Ezek a sztereotípiák – a megállapított szinttől függetlenül – hármas tagolódást sejtetnek:

Helyi szinten – a magyarokkal közösen élő más nemzeti közösségek jellemzősekor:

- „békebeli”, idealizált állapot – természetes egyensúly;
- kizökkent egyensúly valamely közösség javára – külső hatásra;
- az állapot erőszakos helyreállítása – megtorlás, deportálás – külső hatásra.

Regionális szinten – „a szomszéd falu” effektus:

- „békebeli” állapotban fennálló egyenlőtlenlégek;
- külső hatásra megváltozott egyensúlyi állapot – kollektív egyensúlyi helyzet felállítására tett kísérlet vagy tett;
- az egyenlőtlenlégek visszaállítása külső segítséggel.

Globális szinten – a közösséget érő és jól körülhatárolható csoport által elkövetett egyensúly-kibillentési szándék esetében:

- „békebeli” állapot – a háború előtt és alatt;
- külső hatás megbontja az egyensúlyt;
- a hatás elmúta után visszaáll az egyensúly.

A három megállapított szint elvben egyetlen történet elbeszélésekor egyszerre is jelen lehet, akár a megkérdozettek világszemléleteként is értelmezhető.

A MEGTORLÁS IGAZOLÁSÁRA TETT KÍSÉRLET, AVAGY AZ ÁLDOZAT BÜNTUDATA

A bevezető egyik célja az eddig kiadott (hivatalos történetírás szempontjából hitelesített) és kiadatlan anyag (a visszaemlékezések révén élénk táruló, „magán-történelem” útján kibontakozó „kollektív történelem”) összefoglalása volt. A szóbeli visszaemlékezések bizonyos, a népi jogszokás fogalomkörébe sorolható és összefoglalható sajátosságai azonban aláhúzzák azokat a megjegyzéseket, melyek az elkövetett (alapvetően indokolatlan) megtorlás lehetséges okait veszik számba.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy sem a szöveg összefoglalója, sem pedig a néprajzi terminológiában adatközlőként szereplő személyek – itt az elszenvedők, kortársak vagy azok leszármazottai – sem jogi ismeretekkel felvértezett személyek, hanem egyrészt etnográfusok és más jeles szakmák képviselői, az utóbbiak elsősorban az időszakra jól vagy kevésbé jól visszaemlékező egyének.

A recens anyag „cében kívüli” személy részéről történő elemzési kísérletét több tényező eredőjeként kell elfogadnunk: egyrészt az anyaggyűjtés elsősorban néprajzi-antropológiai indíttatásból fakad, másrészt a gyűjtést is ilyen érdeklődésű személyek végezték, harmadrészt ennek a tudományágnak az „érzékenysége” eredményezheti a legtöbb értékes információt, negyedrészt pedig – kiváltképp a szovjet folklór-definíció meghatározásában szereplő elemek mindegyikének komolyan vételével számolva, mely az „az alávetett népréteg teljes társadalmi tudata”-ként definiálja a folklórt – a második világháborút követő időszakban kisebbségi, emellett (helyenként, így a Sajkásvidéken) kollektív bűnösökként megbélyegezett, megtorlásnak alávetett közösség történelmi emlékezete is sajátos, de általános vonásokat mutat fel, melyek ok-okozati összefüggései tartalmi elemeiben merőben eltérnek a győztesek oldalán hangoztatott „indokolt és jogos” igazságtétel doktrínájától, azt az áldozat oldaláról mutatják be, és a megtorlás túlzott voltát hangsúlyozzák.

A lehetséges okok között a megtorlás (pontosabban gyilkosság, válogatott eszközökkel történő kínzás és kivégzés) kiváltó okai és az erre adott válaszlépések közt feszülő aránytalanságra apellálnak.

Mindkét olvasat kiindulópontja és platformja a (jogosnak vélt) igazságtétel, a szemet szemért szemlélet: az első esetében „a győzelem mindent igazoló tétele” ad legitimitást a történéseknek, addig az áldozatok hozzátartozóinak esetében ennek fordítottja bontakozik ki azzal, hogy egyrészt a büntetés (megtorlás) mértéke aránytalan, másrészt hogy a mértéken felüli megtorlás után nem következett be az igazságtétel.

A látszólag egyértelmű megállapítás tételei, példái sem illeszkednek egyértelműen és szabályszerűen a korábbi hivatalos történetírás eszköztárához: kialakul egy virtuális „szürke zóna” a két fél összeillesztésekor, amit többféleképpen nevezhetnénk, de a megnevezésen túl a korábbi hivatalos történetírásnak és a lényegesen később rögzített elbeszéléseknek legsötétebb valóságát takarja. Ez a szürke zóna az utalások

és a ki nem mondott, csupán körülírt szavak zónája, ami talán legpontosabban az „áldozat büntudata” terminusnak felelne meg, és a szégyenérzet mélyrétegét rejtí.

Az ismertetés adattári részét képező interjúrészesetek, ha lehet, még nyilvánvalóbbá teszik a fentebb „szürke zónának” nevezett mező sajátosságait: túl azon, hogy egyértelműen rámutatnak a megtorlás jellegére és semmivel sem igazolható túlzott voltára, olyan vélhető okokra utalnak, melyek olvasása után – az elbeszélés „kerek” volta mellett is a „lágyabb” valóságot tekintik elfogadhatónak, és semmiképpen nem tudnak azonosulni a közösségüket ért brutalitással.

A visszaemlékezések a megtorlás végrehajtóiként nemcsak és kizárólag a partizánhatalom megtestesítőit nevezik meg, hanem az esetek jelentős részében a szomszéd települést vagy falubelit, esetleg szomszédot is. Ennek – és a későbbi évtizedek belpolitikai viszonyainak alakulása – tudatában egyáltalán nem kell meglepődnünk azon, hogy a már említett „áldozat büntudata” fogalom ilyen markánsan lefojtotta a negyvenes évekre vonatkozó emlékezetet. Az a tény, hogy a második világháborút követő időszak uralkodó egypártrendszere éppen a háború végén kialakult struktúrából származott, lehetetlenné tette az ártatlan áldozatok rehabilitálását és a bűnösök megbüntetését. Talán éppen ennek tulajdonítható, hogy magukban a visszaemlékezésekben is eufemisztikusan szólnak saját, pontosabban hozzátartozóik, ismerőseik korábbi szerepvállalásáról, egyértelműen kódolva azt a félelmet, ami a visszaemlékezések elmondása után „visszaüthet” az emlékezőre.

Ebben a környezetben vagyunk kénytelenek betekinteni a visszaemlékezésekben elmondott szubjektív értelmezésekbe: a megtorlás kiváltó okai között a magyar közigazgatással való együttműködés különböző formái (a nemzetortól az országgyűlési képviselőségig terjedő széles skála), részvétel a magyar közigazgatás éveiben rendezett megmozdulásokon (zászlószentelés, verselés), a közéleti szerepvállalás különböző formái (bizonyos pártok tagsága), a személyes indítékból vagy temperamentumból fakadó megnyilvánulások (a gyilkosságtól a moziba késve érkezők be nem engedéséig, esetleg pofozás megtorlása), a jogtalan anyagi haszonszerzés módjai (a libák nevelésétől a rablásig), vélt és valós sérelmek megtorlása szerepelnek.

A megtorlás lehetséges okai között találjuk a nehezen meghatározható „akármiért elvitték az embert” modult, ami – ha lehet – még félelmetesebbé tette és teszi a visszaemlékezéseket, hiszen ezek a nem egyértelműsíthető meghatározások utalnak legjobban az időszak légkörére és a félelmeire. Az éjszaka alvókra törő csoportok számos esetben fedhetik az állambiztonsági szervek egységeit, jóllehet a visszaemlékezések igen sok esetben garázdálkodó szomszéd falubeliekről számolnak be, akik nem riadtak vissza – vélhetően a szabadság és büntethetlenség mámorától megittasulva – a legelvetemültebb ösztöneik kielégítésétől sem.

BIBLIOGRÁFIA

A. SAJTI ENIKŐ

- 2010 A magyarok elleni partizán megtorlás a Délvidéken. In: *Memento 1944–45. Bajmók, Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság*, 11–22.

BÁLINT SÁNDOR

- 1942 A délmagyarországi bolgár népélet. *Kalangya*, 10. sz. 446–451.
1943 Bácska kegyhelyei. *Kalangya*, 4. sz. 161–164.

BANÓ ISTVÁN

- 1943a Ilonka Pilonka. *Kalangya*, 3. sz. 116–119.
1943b A kigyóvőlegény. *Kalangya*, 4. sz. 169–172.
1943c Molnár G. Károly, az öreg zentai mesemondó. *Kalangya*, 6. sz. 261–263.
1944 A pünkösöd Zentán. *Kalangya*, 4. sz. 160–162.

BERÉNYI JÁNOS

- 1943 Székely virágfakadás. *Kalangya*, 7. sz. 303–305.
1944 A szabadkai székely pünkösöd. *Kalangya*, 6. sz.

BODROGHY SZABOLCS

- 1942 A bukovinai székelyek bácsmegyei élete. *Kalangya*, 6. sz. 239–244.
1943 A bácskai székelyek vallásos szokásai. *Kalangya*, 2. sz. 83–88.

BÓNA JÚLIA

- 1953 A magyar néprajzi gyűjtő-kutatómunka nálunk, 1949-től 1953-ig. *Híd*, 2. sz. 126–131.

BORI IMRE

- 1982 A jugoszláviai magyar folklórkutatás eredményei és szerepe a jugoszláviai magyarok kultúrájában. *Artes Populares*, 8. 202–216.
1993 *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Újvidék, Forum.

CSÁKY S. PIROSKA

- 1988 *Vajdasági magyar könyvek 1918–1941*. Újvidék, Forum.

CSUKA JÁNOS

- 1942a A bácskai németek. *Kalangya*, 4. sz. 179–182.
1942b Szlovákok, ruszinok, sokácok. *Kalangya*, 6. sz. 271–280.
1942b Délvidék a történelem sodrában. *Kalangya*, 7–8. sz.
1943 A mai délvidéki szerb lélek. *Kalangya*, 2. sz.

ÉGETŐ MELINDA

- 1975 Az anyagi kultúra néprajzi kutatásának helyzete a jugoszláviai magyarságnál. *Valóság*, 6. sz. 41–44.

FIALA ENDRE

- 1944 A délvidéki történetírásról. *Kalangya*, 4. sz. 156–158.

GUNDA BÉLA

- 1979 Magyar népköltészeti kutatások Jugoszláviában. *Alföld*, 3. sz. 48–51.

JURG JÁNOS

- 1942 Asszimiláció a Bácskában. *Kalangya*, 9. sz. 410–413.
1943 Bácskai feladatok. *Kalangya*, 2. sz. 56–58.

KATONA IMRE

- 1974 Magyar folklórkutatás Jugoszláviában. *Forrás*, 11. sz. 44–47.
1983 Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. *Forrás*, 10. sz. 75–89.

KERÉK MIHÁLY

- 1939 *A magyar földkérdés*. Budapest, Mefhosz.
1941 Agrárreform. *Kalangya*, 1–2. sz. 55–60.

KOREK JÓZSEF

- 1944 Kiegészítő adatok Zombor településtörténetéhez. *Kalangya*, 7. sz. 284–285.

KÓSA LÁSZLÓ

- 1972 Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. *HITK*, 11–12. sz. 5–23.

LÉVAY ENDRE

- 1942a Magyarok a déli végeken. *Kalangya*, 1–2. sz. 24–30.
1942b Gyulafalvi dohányosok. *Kalangya*, 3. sz. 126–132.
1942c A némettség helyzete a Délvidéken. *Kalangya*, 4. sz. 162–170.
1942d A némettség helyzete a Délvidéken. *Kalangya*, 5. sz. 202–206.

MEMENTÓ 1944–45

- 2010 Bajmok, Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság.

MUHI JÁNOS

- 1942 Bácskai népszokások. *Kalangya*, 10. sz. 431–434.
1943 Bezdáni hajósok. *Kalangya*, 5. sz. 230–232.

NÉMETH KÁLMÁN

- 1944 A bácsjózseffalvi domborművek. *Kalangya*, 4. sz. 173–176.

■
ORTUTAY GYULA

1943 Tamás Gergelyné meséli. *Kalangya*, 11. sz. 494–497.

PÁRDUCZ MIHÁLY

1943 A Bácskai Múzeumról. *Kalangya*, 11. sz. 521–522.

PATÓ IMRE

1976 *A Híd repertórium*a (1934–1941). Újvidék, Forum.

PÁL TIBOR

2010 Az igazság útján. In: *Mementó 1944–45*. 23–34.

PROKOPY IMRE

1943 A délvidéki író és a nemzetiségi kérdés. *Kalangya*, 9. sz. 384–388

SULHÓF JÓZSEF

1952 *Magyar ünnepi játékok*. Noviszád, 69–93.

TIMÁR FERENC

1943 Gombosi ének. *Kalangya*, 1. sz. 19–21.

TÓTH KÁLMÁN

1943a Alsó-baranyai református falvak. *Kalangya*, 1. sz. 2–5.

1943b A délvidéki magyar munkás útja. *Kalangya*, 1. sz. 7–9.

1943c Délvidéki népi gyermekjátékok. *Kalangya*, 10. sz. 467–473.

VOIGT VILMOS

1983 Magyar folklórkiadványok a szomszédos országokban. *Valóság*, 9. sz. 103–107.

VUKOVICH GERGELY

1942 A bácskai bunyevácok helyzete a megszállás alatt. *Kalangya*, 3. sz. 95–98.

A TÖRTÉNETEK ELÉ KÍVÁNKOZÓ ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK

Az összegyűjtött történetek elé néhány fontos megjegyzés kívánkozik. Az egyes történetek címéül a közlésre kerülő szöveg egy meghatározó, a történet jellegét és tartalmát leginkább tükröző mondatot vagy annak részletét választottuk.

Az adatközlőknek szóban előzetesen szavatolt anonimitását oly módon láttuk biztosítottnak, hogy a történetek végén a gyűjtés helye és az adatközlő a feldolgozás során adott sorszáma jelöli személyét. A további információkat – a gyűjtés helye mellett annak időpontja, a gyűjtő neve, az adatközlő lakóhelye az érintett időszakban, az adatközlőtől származó történetek előfordulása a kötetben – a kötet végén található mutató tartalmazza.

Az élménytörténetekben az adatközlő igen gyakran a történet szálához szorosan nem kapcsolódó, ahhoz térben vagy időben csak képzettársítás útján köthető, vagy az adatközlő megítélése által a történetet magyarázó szövegrészlettel egészíti ki. Tekintettel arra, hogy az ilyen szövegrészlet jellegében eltér a törzsszövegtől, azt szögletes zárójellel és sorközzel is jelöltük.

A történeteket két szempont alapján csoportosítottam: az azonos tartalmú, illetve az azonos településen gyűjtött vallomások egymás mellé kerültek. Ennek segítségével az egymásra támaszkodó történetek és azok változatai további lehetőségeket nyújtanak az időszakról szóló élménytörténetekben feltárulkozó „másik” történelem megismeréséhez.